

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΓΕΝΗ ΧΟΡΗΓΙΑ ΤΩΝ:

- Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος (ΑΤΕ)
- Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων (ΑΠΕ)
- ALPHA BANK
- CITROEN
- ΕΒΓΑ
- Ελληνική Ραδιοφωνία και Τηλεόραση (ΕΡΤ Α.Ε.)
- Εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ
- FINATEC
- MEDIADESK HELLAS
- METRON ANALYSIS
- MULTICHOICE HELLAS
- ΟΤΕ' COSMOTE' ΟΤΕΝΕΤ
- Πρεσβεία ΗΠΑ - Μορφωτικό Τμήμα (USIS)
- RAINBOW COMPUTERS S.A.
- SHELL GAS
- SONY HELLAS
- Υπουργείο Εξωτερικών
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
- Υπουργείο Μεταφορών και Επικοινωνιών
- Υπουργείο Πολιτισμού
- Υπουργείο Τύπου και ΜΜΕ

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΕΪΜΑΡΗΣ

ΜΕΛΗ: ΚΩΣΤΑΣ ΛΟΥΛΟΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΝΙΑΤΗΣ

ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΤΕΛΙΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΛΗ: ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΡΜΕΝΑΚΗΣ

ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΚΟΜΝΗΝΟΥ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΑΒΒΑΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΛΟΥΛΟΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΝΙΑΤΗΣ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΕΪΜΑΡΗΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΚΛΗΜΗΣ ΝΑΥΡΙΔΗΣ

ΜΠΕΤΙΝΑ ΝΤΑΒΟΥ

ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΝΟΥΣΗΣ

ΣΤΕΛΙΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΠΗ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΥΡΤΩ ΡΗΓΟΥ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΣΟΡΟΓΚΑΣ

ΜΑΝΩΛΗΣ ΧΑΙΡΕΤΑΚΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ
ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Η ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ: ΜΜΕ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΑΘΗΝΑ, ΜΑΪΟΣ 2001

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

τυπωθήτω
ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ
ΑΘΗΝΑ 2003

Η ψηφιακή πρόκληση: ΜΜΕ και Δημοκρατία

671 σσ. (17 x 24 εκ.) 42 δεκαεξασέλιδα

Αριθμός έκδοσης 290

Copyright © τυπωθήτω - ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

© ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΦΗΡΜΟΣΜΕΝΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ
ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Πρώτη έκδοση: Νοέμβριος 2003

Μορφολογία - Τεχνική επιμέλεια: Χρήστος ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Επεξεργασία κειμένου - Σελιδοποίηση: Δέσποινα ΓΑΤΗ

Διορθώσεις: Νίκος Ν. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Μοντάζ: Ράνια ΑΜΟΛΟΧΙΤΟΥ

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Δημήτρης ΧΑΡΙΤΟΣ

τυπωθήτω - ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

ΔΙΔΟΤΟΥ 37 - 106 80, ΑΘΗΝΑ

Τηλ.: 210.3642003 - 210.3641996 - 210.3641979

Fax: 210.3642030 - 210.3611384

www.dardanosnet.gr - e-mail: info@dardanosnet.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η ολική, μερική ή περιληπτική αναπαραγωγή και μετάδοση έστω και μιας σελίδας του παρόντος βιβλίου, κατά παράφραση ή διασκευή με οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό κ.λπ. - Ν. 2121/93, άρθρο 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για τις δημόσιες υπηρεσίες, βιβλιοθήκες, οργανισμούς κ.λπ. (άρθρο 18). Οι παραβάτες διώκονται (άρθρο 13) και τους επιβάλλονται κατάσχεση, αοικτές και ποινικές κυρώσεις σύμφωνα με το νόμο (άρθρα 64-66).

ISBN 960-402-115-X

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Χαιρετισμός του Αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Καθηγητή Αντώνιου Κουτσελίνη	11
Χαιρετισμός του Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων Απόστολου Χρ. Κακλαμάνη	13
Χαιρετισμός του Υπουργού Πολιτισμού Καθηγητή Ευάγγελου Βενιζέλου	17
Χαιρετισμός του Υπουργού Τύπου και ΜΜΕ Δημήτρη Ρέππα	21
Ομιλία του Προέδρου του Τμήματος και της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου Καθηγητή Μιχάλη Μειμάρη	23

ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Εισαγωγή	29
----------------	----

1. ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ 45-138

NEIL POSTMAN

Θέτοντας ερωτήματα για τα Μέσα	47
--------------------------------------	----

DENIS McQUAIL

Νέοι ορίζοντες στη θεωρία της επικοινωνίας στην ψηφιακή εποχή	57
---	----

JAMES CURRAN

Τα όρια του τεχνολογικού ντετερμινισμού. Μια ιστορική θεώρηση	69
---	----

THOMAS A. BAUER

Η Κοινωνία της Πληροφορίας: προκλήσεις και κίνδυνοι για το δημόσιο λόγο	99
---	----

ΜΥΡΤΩ ΡΗΓΟΥ

Σκέψη και νοήμονες μηχανές	117
----------------------------------	-----

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΨΥΧΟΓΙΟΣ

Δίκτυο, χρόνος, χώρος, γνώση	125
------------------------------------	-----

2. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ 139-295

MARK POSTER

Ψηφιακά δίκτυα και ιδιότητα του πολίτη	141
--	-----

FRANK WEBSTER

Δικτυακές προκλήσεις: Η δημοκρατία στην εποχή της πληροφορίας	151
---	-----

ΣΟΦΙΑ ΚΑΪΤΑΤΖΗ-ΓΟΥΪΤΛΟΚ

Έξι τεκμήρια ασυμβατότητας μεταξύ δημοκρατίας και διαδικτύου: εξουσία και ψηφιακά μυθεύματα	171
--	-----

ΓΙΩΡΓΟΣ Ι. ΜΑΝΙΑΤΗΣ <i>Από την άμεση στην ψηφιακή δημοκρατία</i>	199
ΤΙΝΑ ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ <i>Διαδίκτυο και άμεση δημοκρατία – Ο τόπος της διαφοράς</i>	209
ΠΩΛΙΝΑ ΤΑΜΠΑΚΑΚΗ <i>Ο αντίκτυπος της πληθώρας των μέσων μαζικής επικοινωνίας στη δημοκρατία: είναι το τέλος της ανεπάρεχτης των μέσων ενημέρωσης συμφυροματική ευλογία για τη δημοκρατία;</i>	217
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ <i>Ψηφιακή τεχνολογία και εικονική ιδεολογία: από την πολιτική δράση στην αισθητική στάση</i>	229
ΜΑΡΙΝΑ ΡΗΓΟΥ <i>Η δημοκρατία στην εποχή του διαδικτύου</i>	243
ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ - ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΡΜΕΝΑΚΗΣ <i>Πολιτική (κυβερνο)κουλτούρα. Πολιτική χρήση και αξιοπιστία του διαδικτύου</i>	253
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΣΑΡΤΖΕΤΑΚΗΣ <i>Πολιτική επικοινωνία στο διαδίκτυο: Η περίπτωση της Ελλάδας στις βουλευτικές εκλογές του Απριλίου 2000</i>	277
3. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΟΧΩΡΟΥ	297-367
ΝΙΚΟΣ ΛΕΑΝΔΡΟΣ <i>Ψηφιακό χάσμα και διεθνείς ανισότητες στην υπό διαμόρφωση Κοινωνία της Πληροφορίας</i>	299
ΜΩΥΣΗΣ Α. ΜΠΟΥΝΤΟΥΡΙΔΗΣ <i>Οι πολιτικές των νέων Μέσων των Τεχνολογιών, της Πληροφορικής και της Επικοινωνίας</i>	315
ΚΟΡΙΝΝΑ ΠΑΤΕΛΗ <i>Η πολιτική οικονομία της ηλεκτρονικής διαμεσολάβησης</i>	323
ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΡΙΓΚΑΣ <i>Ο μύθος της νέας οικονομίας και των dot.com εταιρειών. Η άνοδος και η πτώση</i>	343
ΜΑΝΩΛΗΣ ΧΑΙΡΕΤΑΚΗΣ <i>Περιγράφοντας το (νέο;) ακροατήριο στο ψηφιακό πεδίο – προβλήματα και προκλήσεις</i>	351
4. ΨΗΦΙΑΚΑ ΔΙΚΤΥΑ: ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ, ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΙΣΕΙΣ	369-458
ΚΕΒΙΝ ΡΟΒΙΝΣ <i>Ο κυβερνοχώρος και ο πραγματικός κόσμος</i>	371

STEVE JONES <i>Διαδικτυακές κοινότητες</i>	397
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΙΑΜΑΝΤΑΚΗ <i>Κοινότητες του διαδικτύου. Μια ηλεκτρονική δημόσια σφαίρα;</i>	407
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΠΑΝΟΣ <i>Η προβληματική των ορίων και των ορισμών</i>	425
ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ-ΒΙΟΛΕΤΤΑ ΖΕΡΒΑ <i>Διαδίκτυο και ευρωπαϊκή ταυτότητα: Ο παγκόσμιος ιστός ως εργαλείο της πολιτικής ένωσης της Ευρώπης</i>	439
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΟΥΡΟΥΝΤΣΗΣ <i>Υπερεθνικισμός και πολιτισμική μνήμη</i>	453
5. ΤΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΑ ΜΜΕ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ	459-532
ΠΕΤΡΟΣ ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ <i>Η ψηφιακή τηλεόραση στην Ευρώπη – προς μια «Κοινωνία της Πληροφορίας»;</i>	461
ΣΤΕΛΙΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ <i>Η δημόσια τηλεόραση στην ψηφιακή εποχή</i>	477
ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ <i>Το μέλλον της περιφερειακής τηλεόρασης στην ψηφιακή εποχή</i>	485
ΒΙΒΗ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ <i>Η ψηφιακή συνδρομητική τηλεόραση και η πρώτη γενιά ψηφιακού τηλεοπτικού κοινού στη Βρετανία</i>	503
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΑΖΗ <i>Το ραδιόφωνο και η αισθητική του: Από τα τρανζίστορ στους σύγχρονους υπολογιστές</i>	521
6. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΣΕ ΨΗΦΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΟΡΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΚΙΑΣΕΙΣ	533-582
ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΝΟΥΣΗΣ <i>Ο «εικονο-ποιημένος» εγκληματίας. Ηλεκτρονικές απεικονίσεις και ψηφιακές δικαιοκρίσεις</i>	535
ΜΠΕΤΙΝΑ ΝΤΑΒΟΥ, ΤΣΑΜΠΙΚΑ ΚΑΡΑΚΙΖΑ <i>Το νέο ηλεκτρονικό περιβάλλον μάθησης και η αναδιάταξη της παιδαγωγικής σχέσης</i>	553
ΧΡΥΣΑ ΠΑΪΔΟΥΣΗ <i>Ο φεμινιστικός λόγος στο διαδίκτυο: «ορατότητα» και περιεχόμενο</i>	561

ΠΕΠΗ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ <i>Πολίτης δίχως πόλη; Η αντίσταση του σώματος στην τεχνολογική ουτοπία</i>	569
ΜΑΡΙΑ ΚΟΜΝΗΜΟΥ <i>Οδυσσείες και Προμηθείς στον κυβερνοχώρο</i>	577
7. ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ	583-607
NEIL POSTMAN	585
ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ	591
ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ	595
ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΧΥΤΗΡΗΣ	601
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΦΛΟΓΑΪΤΗΣ	605
8. ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ: ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΜΕ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΝΕΟ ΨΗΦΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	609-634
ΛΑΜΠΗΣ ΤΑΓΜΑΤΑΡΧΗΣ	611
ΠΑΝΟΣ ΚΟΛΙΟΠΑΝΟΣ	617
ΓΙΑΝΝΗΣ ΕΞΑΡΧΟΣ	621
ΠΑΥΛΟΣ ΤΣΙΜΑΣ	625
ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΥΝΑΛΑΚΗΣ	629
9. ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ: Η ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ	635-656
ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΦΥΝΤΑΝΙΔΗΣ	637
ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΟΒΕΡΛΟΣ	641
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ	645
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΨΗΣ	649
ANNA ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΡΕΑ	655
10. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	657-671
Βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων	659

Χαιρετισμός του Αντιπρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Καθηγητή Αντώνιου Κουτσελίνη

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών με ιδιαίτερη ικανοποίηση υποδέχεται σήμερα το Διεθνές Συνέδριο με θέμα «*Η Ψηφιακή Πρόκληση: Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και Δημοκρατία*», που διοργανώνει το Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου μας με εισηγητές και συζητητές διακεκομμένους επιστήμονες από την Ελλάδα και το εξωτερικό.

Η σύγκλιση της Πληροφορικής και των Τηλεπικοινωνιών από τη μια μεριά και των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης από την άλλη αποτελούν πλέον βασικές συνιστώσες της ψηφιακής εποχής. Ταυτόχρονα προκαλούν πλήθος προβλημάτων και ερωτημάτων, που αφορούν κάθε δραστηριότητα και εκδήλωση της ανθρώπινης ζωής.

Στο πλαίσιο αυτό με ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξετάζεται σήμερα και το μεγάλο ζήτημα της δημοκρατίας, και περισσότερο συγκεκριμένα το περιεχόμενο και η λειτουργία της μέσα στο ψηφιακό αυτό περιβάλλον. Τα ηθικά προβλήματα, η ελευθερία της έκφρασης, τα δικαιώματα των πολιτών και το θεσμικό τους πλαίσιο, οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις στο χώρο των ΜΜΕ, η διαδικασία διαμόρφωσης ενός νέου πολιτικού κοινού σε συνδυασμό με τις αλλαγές στον τρόπο ζωής, τη διαχείριση του ελεύθερου χρόνου, στις νέες μορφές έκφρασης, συγκροτούν ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία θα συζητηθούν και θα αναλυθούν κατά τη διάρκεια των εργασιών του Συνεδρίου.

Μέχρι ποίου σημείου εκτείνονται η υποχρέωση και το δικαίωμα της ενημέρωσης; Και, εφόσον βέβαια αυτή είναι σωστή και τεκμηριωμένη, ποιο είναι το σημείο εκείνο που οφείλει και μπορεί η ενημέρωση να προχωρήσει, χωρίς να παραβιάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και το δικαίωμα του άλλου να υπερασπίζεται προσωπικά δεδομένα;

Πρόκειται ασφαλώς για καιρίες πλευρές διαδικασιών με σαφώς κοινωνικό χαρακτήρα, που αναφέρονται πρωταρχικά στις κοινωνικές και ιδιαίτερα στις ψυχοκοινωνικές πλευρές, αλλά και στις πολιτισμικές και κυρίως στις πολιτικές επιδράσεις του σύγχρονου επικοινωνιακού περιβάλλοντος, αναδεικνύοντας ερευνητικές διαστάσεις, οι οποίες απαιτούν συνδυασμό των σύγχρονων θεωρητικών ρευμάτων και των μεθοδολογικών προσεγγίσεων των κοινωνικών επιστημών, μέσα από τις θαυμαστές, πραγματικά, εξελίξεις των ηλεκτρονικών δυνατοτήτων.

Δεν είναι τυχαίο ότι η έρευνα κατέδειξε πως πιο προσφιλείς και διαδεδομένες στο κοινό είναι οι αμφίδρομες υπηρεσίες με ψυχαγωγικό προσανατολισμό, όπως τα ηλεκτρονικά παιχνίδια και η «σκηνοθεσία» των αθλητικών αγώνων, απ' ό,τι διάφορες υπηρεσίες, όπως, π.χ., οι τραπεζικές συναλλαγές και το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο. Κυρίως, δεν είναι τυχαίο ότι οι συνδρομητές ψηφιακής τηλεόρασης προτιμούν τα «αμφίδρομα προγράμματα» (από τις υπηρεσίες της Open), και υιοθετούν τις διαδραστικές πρακτικές όταν αυτές δεν διακόπτονται, αλλά αντιθέτως εμπλουτίζουν την τηλεοπτική τους εμπειρία, προσδίδοντας μια ποιοτική αναβάθμιση στην παρακολούθησή τους.

Το κοινό της ψηφιακής τηλεόρασης επικροτεί τη μετατόπιση της «δύναμης» της τηλεόρασης από τον κεντρικό πομπό στα χέρια του, και φαίνεται ότι έως ένα βαθμό επιζητά και αναλαμβάνει το ρόλο του ενεργού συμμετόχου στη διαμόρφωση και την κατανάλωση των τηλεοπτικών και των άλλων ηλεκτρονικών υπηρεσιών. Ωστόσο, δεν αντιλαμβάνεται την ψηφιακή τηλεόραση ως μια συσκευή πολλαπλών χρήσεων από την οποία μπορεί να επιτελέσει όλες τις καθημερινές του εργασίες. Η τηλεόραση για τον πρώιμο ψηφιακό καταναλωτή είναι ακόμα άρρηκτα συνδεδεμένη με την έννοια της ψυχαγωγίας.

Συμπερασματικά, η τηλεόραση και οι τηλεοπτικές συνήθειες και πρακτικές του κοινού μπορεί να αλλάζουν σταδιακά, όμως οι στάσεις και οι αντιλήψεις του ως προς το τι σημαίνει τηλεόραση δεν αλλάζουν με τους ίδιους ρυθμούς. Η ψηφιακή τηλεόραση ως «μετα-τηλεόραση», ως το Μέσο που αποκτά δυνατότητες υπολογιστή και βγάζει τον τηλεθεατή από την «παθητική» του στάση, δεν μπορεί να μελετηθεί αν δεν ληφθούν υπ' όψιν όλα όσα ο «πρόγονός» της έχει κληροδοτήσει στο κοινό (T. Rasmussen, 1999, σ. 152).²⁷ Παραφράζοντας τον Negroponte (1995, σ. 48) στο ότι «το κλειδί για το μέλλον της τηλεόρασης είναι... να σταματήσουμε να σκεφτόμαστε την τηλεόραση ως τηλεόραση»,²⁸ καταλήγουμε στο εξής: το κλειδί για να κατανοήσουμε τη διαδραστική ψηφιακή τηλεόραση είναι να κατανοήσουμε την τηλεόραση.

27. RASMUSSEN T. (1999), «New media change: sociological approaches to the study of the new media», στο: JENSEN J. F. & TOSCAN C. (eds.), *Interactive Television: TV of the Future or the Future of TV* Aalborg: Aalborg University Press, σσ. 149-168.

28. NEGROPONTE N. (1995), *Being Digital*. London: Hodder and Stoughton.

Αγγελική ΓΑΖΗ

Το ραδιόφωνο και η αισθητική του: Από τα τρανζίστορ στους σύγχρονους υπολογιστές

1. Εισαγωγή

Το ραδιόφωνο με την ευρύτερή του έννοια, ως Μέσο εκπομπής ηχοκυμάτων, αποτελεί ένα λαμπρό παράδειγμα συνάρθρωσης των συμβατικών με τα αναδυόμενα νέα Μέσα. Στις μέρες που η «ψηφιοποίηση»¹ του Μέσου είναι μια πραγματικότητα, το ραδιόφωνο εξακολουθεί να κατέχει τον τίτλο του πιο ρομαντικού, του τυφλού (Κρισέλ: 1991), του αόρατου (Levis-Booth, 1989) Μέσου, για τους θεωρητικούς της μαζικής επικοινωνίας.

Το ραδιόφωνο χαρακτηρίστηκε από την απουσία εικόνας και κειμένου, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία σωρείας διθυραμβικών σχολίων για το Μέσο. Του αποδόθηκαν τίτλοι όπως «τυφλό» ή «αόρατο», λόγω της δυνατότητας «οπτικοποίησης» των μηνυμάτων του μέσω της προσφυγής στη φαντασία. Ακούγοντας ραδιόφωνο φανταζόμαστε το πρόσωπο, την εμφάνιση, τη συναισθηματική κατάσταση του εκφωνητή ή ακόμη το χώρο μέσα στον οποίο βρίσκεται, καθώς επίσης και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας ή της ιδιωτικής του ζωής. Επιπλέον, μέσω της σύνθεσης φαντασιακών σεναρίων επιτυγχάνεται η δυνατότητα ανάπλασης υποδεέστερων εντυπώσεων (οσμών, ήχων, γεύσεων) (Κρισέλ: 1991), καθώς επίσης και η ανάπλαση αφηρημένων καταστάσεων.

Ο ρομαντισμός του ραδιοφώνου που ανέδειξε κάποτε και σε μυθικούς ήρωες² τους ασώματους πρωταγωνιστές του, τους εκφωνητές του, και ίσως εξέφρασε δειλά, με φωνή και δίχως εικόνα, την πολιτισμική μετάβαση από τη βικτοριανή περίοδο της μυστικοπάθειας στην εποχή της σημερινής βαθιάς γνώσης του ενός για

1. Χρησιμοποιούμε τον όρο «ψηφιοποίηση» αναφερόμενοι όχι τόσο στο ψηφιακό σύστημα ραδιοφωνικής μετάδοσης του ήχου (Digital Radio Broadcasting) ως μια νέα ραδιοφωνική τεχνολογία, όσο γενικότερα στην είσοδο του ηλεκτρονικού υπολογιστή στο ραδιοφωνικό στούντιο, καθώς και στο Web-radio, το νέο πρόσωπο του ραδιοφώνου στο διαδίκτυο.

2. Αυτός που εφήμερη την παρουσία των σωμάτων στο ραδιόφωνο ήταν ο εκφωνητής Grooner Rudy Vallee. Ο Vallee είχε το χάρισμα εκθέτοντας τις σωματικές του αρετές και ανάγκες να αφυπνίζει τη φαντασία των ακροατών του, οι οποίοι έπλαθαν σεναρία προσωπικής εύνοιας του Vallee για καθέναν χωριστά, σύμφωνα με τον McCracken (1995), στο: PETERS (1996).

τον άλλον, στην εποχή της μαζικής κουλτούρας και του εικονικού, φαίνεται να ανήκει στο παρελθόν.³ Τα κρυμμένα ραδιοφωνικά σώματα αναζητούν την εικόνα και η φωνή δεν αρκεί για να εκφράσει τα συναισθήματα και την προσωπικότητα. Η ασώματη ραδιοφωνική φωνή μοιάζει σήμερα να υπολείπεται της παρελθούσης ικανότητάς της να «παγιδεύει αμφίδρομα το πραγματικό και το φανταστικό μέσα σ' ένα είδος διαρκούς υπνοβασίας ή ψυχωτικής ιδεοληψίας» (Morin, 1962). Η ραδιοφωνική πραγματικότητα, όπως διαμορφώνεται σήμερα, φαίνεται να φέρει τις συνέπειες της τεχνολογικής εξέλιξης, παρά τη σύγκρουση μεταξύ της φαντασίωσης και της ασώματης, καμουφλαρισμένης διά μικροφώνου φωνής, με την εικονική πραγματικότητα της εικόνας, που χωρίς αιδώ αποκαλύπτει το τυφλό, αόρατο Μέσο.

Τεχνολογικές εξελίξεις στην πορεία του ραδιοφώνου

Η πρώτη μεγάλη επανάσταση στην ιστορία του ραδιοφώνου τοποθετείται χρονικά το 1960 με την εμφάνιση του τρανζίστορ. Το τρανζίστορ επέτρεψε να παραχθούν ραδιοφωνικές συσκευές που καταλάωναν ελάχιστη ενέργεια και η τιμή πώλησής τους ήταν πολύ χαμηλή. Η εμφάνιση του τρανζίστορ είχε ως αποτέλεσμα τη δυνατότητα ατομικής ακρόασης του Μέσου, εν αντιθέσει με τις λυχνιακές ασύρματες συσκευές που είχαν ενσωματωμένο μικρόφωνο και βρισκόνταν σε γενική χρήση μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50 και που εν τέλει ενίσχυσαν την ομαδική ακρόαση. Το τρανζίστορ μετέτρεψε την ακρόαση του ραδιοφώνου από ομαδική σε μοναχική δραστηριότητα, πράγμα που μας φέρνει πιο κοντά σ' ένα άλλο παράδοξο του Μέσου: Ενώ το ακροατήριό του μπορεί να αποτελείται από εκατομμύρια ανθρώπους, το Μέσο έχει την ικανότητα να απευθύνεται στον κάθε άνθρωπο ατομικά (Κρισέλ, 1991). Το ραδιόφωνο δίνει ιδιωτική⁴ ζωή στον νέο, προσφέρει ιδιωτικό χώρο για εργασία στο σπίτι και ανοσία από τις πατρικές εντολές, ανακοίνωνε ο Μάρσαλ ΜακΛούαν στα μέσα της δεκαετίας του '60 (McLuhan, 1964).

Σήμερα δεν είμαστε ακόμη σε θέση να υποστηρίξουμε ότι βρισκόμαστε στην ανατολή μιας δεύτερης μεγάλης επανάστασης στην ιστορία του Μέσου, στη σταδιακή αντικατάστασή του από τους σύγχρονους υπολογιστές, θεωρείται όμως βέβαιον ότι ο ηλεκτρονικός υπολογιστής έχει εισβάλει στα ραδιοφωνικά στούντιο. Το συμβατικό ραδιόφωνο προσδοκά να καρπωθεί όλο και περισσότερα οφέλη από το διαδίκτυο. Η ενθουσιώδης υποδοχή των ηλεκτρονικών υπολογιστών στα ραδιο-

3. Σχετικά με τη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα και την ανάληψη δημόσιων και ιδιωτικών ρόλων, καθώς επίσης και την εξέλιξη των δυτικών κοινωνιών μέσα από την οπτική της διαφοροποίησης της δημόσιας από την ιδιωτική έκφραση, βλ. HABERMAS (1989), ΣΕΝΕΤ (1999) κ.ά.

4. «Από όλα τα είδη της αλκοολικής κραιπάλης», ωστόσο, «τίποτε δεν είναι πιο επικίνδυνο από το σιωπηλό μεθύσι», διακήρυττε ο Μ. ΜΠΡΕΧΤ (1967), εμμένοντας σε μια κριτική στάση έναντι στη μοναχικότητα και την ατομικότητα του Μέσου.

φωνικά στούντιο και οι προσδοκίες για διαδικτυακά δημοκρατικά ραδιόφωνα που θα αντικαταστήσουν στο μέλλον τα συμβατικά πρέπει ωστόσο να αντιμετωπίζονται με σκεπτικισμό. Ο Spinelli⁵ συνοψίζει σε τρία βασικά σημεία την ανεξέλεγκτη επένδυση προσδοκιών στο διαδίκτυο και κατ' επέκταση στο διαδικτυακό ραδιόφωνο, παραλληλίζοντάς το με την παρελθούσα συναισθηματική επένδυση σε παλαιότερες τεχνολογίες και βέβαια στο ραδιόφωνο:

1. Το διαδίκτυο και το διαδικτυακό ραδιόφωνο αναμένεται να αποτελέσουν «ένανσμα για ουτοπική δημοκρατία» και να ικανοποιήσουν την ανάγκη ενσωμάτωσης του ατόμου σε μια κοινότητα και την αίσθηση του «ανήκειν» σε αυτήν.
2. οι προσδοκίες για την εποχή της δημοκρατίας και της ισότητας μέσω του διαδικτύου ενθαρρύνονται από παράγοντες εξουσίας και γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης με απώτερο σκοπό οικονομικά οφέλη.
3. η ρητορική, σε συνδυασμό με τις προσδοκίες, συσκοτίζει την κατανόηση της υλικής αξίας του Μέσου και κατά συνέπεια «εξουδετερώνει τη δυνατότητα κοινωνικής αλλαγής που το ανερχόμενο Μέσο θα μπορούσε να έχει» (Κλώντζας, 2001).

Ωστόσο, παρά την επιφυλακτική στάση που θα διατηρήσουμε ως προς το μέγεθος των προσδοκιών μας για τα αναδυόμενα νέα Μέσα, στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε τη μεταμοντέρνα, και όχι με την κατ' επίφραση ερμηνεία του όρου, πραγματικότητα όπως εμφανίζεται σήμερα με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές να κατέχουν πρωτεύοντα ρόλο σε αυτήν την πραγματικότητα.

Η οπτικοποίηση του ήχου: Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής στα ραδιοφωνικά στούντιο

Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής έκανε πριν από μερικά χρόνια δειλά την εμφάνισή του στα ραδιοφωνικά στούντιο και σταδιακά φτάνουμε σήμερα να έχουμε τη δυνατότητα δημιουργίας ραδιοφώνων στο διαδίκτυο, όπως για παράδειγμα το διαδικτυακό ραδιόφωνο του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών που μπορείτε να ακούσετε, αλλά και να δείτε. Όπως όλα τα διαδικτυακά ραδιόφωνα, χαρακτηρίζεται από τη δυνατότητα μετάδοσης ηχογραμμάτων, αλλά επίσης και εικόνας.

Λόγω της τεχνολογικής πολυπλοκότητας των νέων Μέσων, στην παρούσα εισήγηση θα επικεντρωθούμε σε τρία σημαντικά σημεία που προκύπτουν καθώς η παλιά ραδιοφωνική τεχνολογία έρχεται αντιμέτωπη με την ψηφιακή πρόκληση:

- Στην οπτικοποίηση του ήχου και στον τρόπο με τον οποίο η εισβολή της εικόνας γίνεται αντιληπτή από τους παραγωγούς του ραδιοφώνου,

5. SPINELLI (1996), στο: ΚΛΩΝΤΖΑΣ (2001).

- στη μεταβαλλόμενη αισθητική των παραγωγών και την αμφιθυμία τους έναντι των νέων Μέσων,
- στην εξάλειψη της φθαρτότητας του ήχου από τα διαδικτυακά ραδιόφωνα.

Η θεωρητική προσέγγιση των καινοτομικών αλλαγών στις νέες τεχνολογίες επιβάλλει μια διεπιστημονική ματιά, «όπου κοινωνικές, πολιτιστικές, πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές συναρθρώνονται» (Winner, 1999).

Ο Mark Poster (Poster, 1994) εξάλλου είναι αυτός που προτρέπει τους μελλοντικούς ερευνητές των αναδύομενων νέων Μέσων να εξετάσουν την ηλεκτρονικά διαμεσολαβημένη επικοινωνία κάτω από το πρίσμα μιας μετανεωτερικής θεώρησης, επισημαίνοντας την ανάγκη μιας διαλεκτικής,⁶ διεπιστημονικής προσέγγισης των νέων τεχνολογιών.

Η παρούσα εισήγηση είναι βασισμένη σε συνεντεύξεις παραγωγών σε μουσικά ραδιόφωνα στην Ελλάδα,⁷ και αποκαλύπτει τη ρομαντική εμμονή τους στον πληθωρικό «γλυκό ήχο» του συμβατικού ραδιοφώνου και παράλληλα μια επιτακτική ανάγκη αναδιαμόρφωσης της στάσης τους έναντι των νέων τεχνολογιών.⁸

Η είσοδος του ηλεκτρονικού υπολογιστή στο ραδιοφωνικό στούντιο είχε ως αποτέλεσμα την οπτικοποίηση του ήχου. Όπως έχει ήδη λεχθεί, παρά την απελευθέρωση της φαντασίας ακροατών και εκφωνητών και τη δυνατότητα σύνθεσης φαντασιακών σεναρίων πομπού και δέκτη, οι περιορισμοί που επιβάλλει η τυφλότητα του ραδιοφώνου είναι αυστηροί. Αυτός εξάλλου φαίνεται να είναι και ο λόγος που το ραδιόφωνο υποκλίνεται με δέος στην οπτική έκθεση του ήχου, με τη βοήθεια της εικόνας.

Νέες τεχνικές δυνατότητες του ραδιοφώνου μέσα από τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών

Με τη χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή στο ραδιοφωνικό στούντιο, για πρώτη φορά στα χρονικά του αιώνα, οπτικοποιείται ο ραδιοφωνικός ήχος. Ο παρουσιαστής εκφωνεί και την ίδια στιγμή βλέπει στην οθόνη του υπολογιστή τη χροιά της φωνής του με τη μορφή ηχοκυμάτων. Μια εικόνα ανάλογη με την εικόνα που μας δίνει ένα καρδιογράφημα. Με την οπτικοποίηση του ήχου δίνεται η

6. Περισσότερα για την ανάγκη διαλεκτικής προσέγγισης στις επιστήμες του ανθρώπου πρβλ. PAGES (1994).

7. Οι συνεντεύξεις, τα αποσπάσματα των οποίων παρατίθενται, έγιναν κατά τη χρονική περίοδο Ιανουάριος 2000 - Απρίλιος 2001.

8. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διερεύνηση της σχέσης εκφωνητών και νέων Μέσων, καθώς επίσης και των αλλαγών που αυτά επιφέρουν στη ραδιοφωνική ταυτότητα των εκφωνητών δεν υπήρξαν στις αρχικές ερευνητικές υποθέσεις. Εμφανίστηκαν στο ερευνητικό προσκήνιο λόγω της ευελιξίας της ερευνητικής μεθόδου που χρησιμοποιήθηκε και αποδεικνύουν μια πραγματικότητα που θα πρέπει να μας απασχολήσει.

δυνατότητα στον ηχολήπτη του στούντιο να παρέμβει στη χροιά της φωνής του εκφωνητή. Μπορεί να τη λειάνει, να την «καθαρίσει» όπως λένε χαρακτηριστικά στη γλώσσα των τεχνικών και εννοούν να κόψουν τις ανάσες, τους ήχους των χειλιών και του στόματος, να τη φέρουν στο ίδιο ύψος έντασης, να μην υπάρχουν δηλαδή ηχητικές αυξομειώσεις και να γίνει εν τέλει μια φωνή κρυστάλλινη, «ψηφιακή», μια φωνή αποστειρωμένη, που σε καμία περίπτωση δεν ευνοεί την ανάπτυξη φαντασιακών σεναρίων. Ποιος ενδιαφέρεται άραγε να μάθει ποιος κρύβεται πίσω από μια φωνή που δεν ανασαίνει; Η οπτικοποίηση του ήχου δίνει τη δυνατότητα για περαιτέρω πειραματισμούς στο ψηφιακό μειξάρισμα των ήχων, στο λεγόμενο, σύμφωνα με την ορολογία των ηχοληπτών, «κόψε-ράψε».

Το αναλογικό σήμα εν αντιθέσει με το ψηφιακό είναι λιγότερο ευκρινές και με χαμηλότερη πιστότητα. Μεταφέρει, ωστόσο, την ανθρώπινη παρουσία με έναν πληθωρικό ήχο και κατά συνέπεια με περισσότερες πληροφορίες από το ψηφιακό σήμα. Το αναλογικό σήμα παρέχει τη δυνατότητα στον ακροατή να αισθάνεται την παρουσία του εκφωνητή δίπλα του, μέσα στον ίδιο χώρο όπου και ο ίδιος κινείται. Ακόμη κι όταν δεν βλέπεις αυτόν που μιλάει, ακούς την ανάσα του, τον ήχο από το άνοιγμα και το κλείσιμο των χειλιών του, καθώς επίσης και τους διάφορους ήχους του στούντιο. Το ψηφιακό σήμα εν τέλει είναι απελευθερωμένο από τις ενοχλήσεις, τους θορύβους, αλλά είναι παράλληλα πιο λεπτό, πιο φτωχό (Dunaway, 2001).

«Η παλέτα μας έχει μετατραπεί από ακουστική σε οπτική», αναφέρει σε συνέντευξή του ο Kirten Maagard, βετεράνος εκφωνητής σε ραδιοφωνικό σταθμό της Δανίας (Dunaway, 2001). «Είναι εύκολο να ξεχάσουμε να ακούμε, διότι ξεγελιόμαστε από αυτό που βλέπουμε».

Η ψηφιοποίηση του ήχου οδήγησε όπως είδαμε στην είσοδο του ραδιοφώνου στο διαδίκτυο, όπου εδώ πια η εικόνα κάνει πανηγυρικά την εμφάνισή της.

Με την εμφάνιση της τεχνολογικής πρακτικής Streaming Audio (ρέοντος ήχου) μεταδίδεται ήχος με συνεχόμενη ροή και επιτυγχάνεται έτσι μια άμεση ηχητική εμπειρία που επιλύει το πρόβλημα στην καθυστέρηση κατά το downloading μεγάλων αρχείων ήχου.⁹

Με την εμφάνιση της τεχνολογικής πρακτικής τύπου Juke box το ραδιόφωνο στο Δίκτυο εμπλουτίζεται με κείμενα και κινούμενη εικόνα σύμφωνα με τον Κλώντζα (Κλώντζας, 2001). Εγκαινιάζεται «η μετάβαση στην περίοδο στην οποία, δεδομένης της σύγκλισης μεταξύ των διαφορετικών Μέσων, η διάκριση μεταξύ τους είναι πια προβληματική». Μπορεί κάποιος, για παράδειγμα, να ακούει μια ραδιοφωνική εκπομπή και παράλληλα να βλέπει στην οθόνη του υπολογιστή του τον εκφωνητή ή τους εκφωνητές κατά τη διάρκεια της εκπομπής.

Υποστηρίξαμε ότι ο ήχος μιας ραδιοφωνικής εκπομπής διεγείρει τη φαντασία και ευνοεί την ανάπτυξη φαντασιακών σεναρίων, παράλληλα όμως ακρωτηριάζει

9. <http://technology.flash.gr/magazine/multimedia>.

και περιορίζει την αλληλοδιαπλοκή μεταξύ εκφωνητή και ακροατή σε μια διαμεσολαβημένη πραγματικότητα. Αρχικά με την οπτικοποίηση της φωνής και αργότερα με την εισβολή της εικόνας στο διαδικτυακό ραδιόφωνο υπάρχει δυνατότητα εξάλειψης της «ελλειπτικότητας» του ήχου ως προοπτική. Η σωρεία διθυραμβικών σχολίων για το τυφλό Μέσο, ο εκθειασμός του ήχου χωρίς μορφή ή του αθέατου εκφωνητή αποτέλεσαν και το διαφορούμενο του Μέσου. Αφενός το ραδιόφωνο απελευθέρωσε τη φαντασία, η συγκεκριμένη ελευθερία όμως οριοθέτησε και την έλλειψή του. Οι φωνές υπήρξαν ασώματες. Όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει στη συνέντευξή της μια παραγωγός μουσικών ραδιοφωνικών εκπομπών σε αθηναϊκό ραδιόφωνο:

Μ.: «Και μην ξεχνάς ότι το ραδιόφωνο είναι ένα σχετικά φτωχό Μέσο. Τι εννοώ με αυτό; Φτωχό βέβαια. Όταν εσύ θες να το κάνεις επάγγελμα, δεν γίνεται... Θα πρέπει να σε πηγαίνει... να έχεις το κοκαλάκι της νυχτερίδας ή να έχεις τόσες φοβερές γνωριμίες... Ξέρω 'γω να σε σπρώξουν κι όλα τα άλλα Μέσα για να μπορείς να πεις εγώ μάλιστα κύριοι, είμαι στο ραδιόφωνο και κάνω μόνο αυτή τη δουλειά. Ξέρεις μωρέ τι γίνεται; Στο ραδιόφωνο δεν σε βλέπουν. Δεν έχει εικόνα. Στην τηλεόραση θα ντυθείς άψογα γιατί εκτίθεται. Όχι ότι στο ραδιόφωνο δεν εκτίθεται, αλλά μπορείς να πας και με μπικοντί και να πας και με τη φορμίτσα σου και να πας όπως θέλεις. Ποιος σε βλέπει;».

Είναι εμφανής η αμφιθυμία των περισσότερων παραγωγών ως προς την οπτική ελλειπτικότητα που χαρακτηρίζει το Μέσο. Εξίσου όμως επιφυλακτικοί είναι και μπροστά στην εικόνα:

*Θ.: «Το μυστήριο αυτό, okay, μου αρέσει, αν και καταρρίπτεται από το γεγονός ότι... υπάρχει φωτογραφία μας στο *Ιντερνετ*, οπότε... πολλές φορές ξέρουν ποιος είναι ποιος. Αλλά αυτό το μυστήριο του ραδιοφώνου είναι ωραίο. Μου αρέσει».*

Εκτός λοιπόν από τον οπτικοποιημένο ήχο, οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές समाποποιούν και τη ραδιοφωνική φωνή. Βρισκόμαστε στις απαρχές του σημείου εκείνου που ένα ακουστικοκεντρικό σύστημα μετατρέπεται σε οπτικοκεντρικό. Οι παραγωγοί εκπομπών στο ραδιόφωνο που φαίνεται να κατέχουν τον σπουδαιότερο ρόλο στη ραδιοφωνική επικοινωνία, και είναι αυτοί που εν τέλει «καθορίζουν την απόσταση μεταξύ ραδιοφώνου και ακροατή» (Wilby και Conroy, 1994), δοκιμάζονται στην καθολική¹⁰ έκθεσή τους έναντι των ακροατών (Γαζή, 2001).

10. Ενισχυτικό της πεποίθησης της καθολικής έκθεσης των παραγωγών έναντι του κοινού και του πρωτεύοντα ρόλου του παραγωγού ως εικόνα και όχι απλώς ως φωνή αποτελούν οι πρόσφατες διαφημιστικές καμπάνιες ορισμένων αθηναϊκών ραδιοσταθμών. Οι διαφημίσεις για ραδιοσταθμούς αρκούνται στο να προβάλλουν φωτογραφίες των εργαζομένων στον εκάστοτε σταθμό παραγωγών. Τα κρυμμένα σαν από άγραφο νόμο για χρόνια πρόσωπα των εκφωνητών φιγουράρουν προκλητικά στα διάφορα περιοδικά, στην τηλεόραση ή στο διαδίκτυο. Ο εκφωνητής, η φωτογραφία του, καθώς και οι λεπτομέρειες της προσωπικής του ζωής γίνονται χωρίς αιδώ αναγνώσματα σε περιοδικά ποιήσης ύλης, αδιαφορώντας προκλητικά για τα φαντασιστικά σενάρια των τελευταίων ρομαντικών ακροατών. Την αμφιθυμία των εκφωνητών μπροστά στην εικόνα μεταφέρει χαρακτηριστικά στήλη

Με τον όρο καθολική έκθεση αναφερόμαστε στην ολοκληρωτική εκγύμνωση των εκφωνητών έναντι των ακροατών, με απώτερο σκοπό την ειδωλοποίηση των πρώτων μέσω ενός οπτικοκεντρικού συστήματος και με τελικό σκοπό το κέρδος.¹¹ Με τον όρο «καθολική έκθεση» αναφερόμαστε στην εμφάνιση της εικόνας εν απουσία της ίδιας της εικόνας. Στην εμφάνιση του προσώπου δίχως το πρόσωπο (Μανιάτης, 2000), στην εμφάνιση του Εγώ σε αντιδιαστολή με το Εμένα (Σέ-νετ, 1999). «Διότι αυτό που πρέπει να καταλάβουμε είναι ότι επειδή οι εικόνες κινούνται, δεν σημαίνει ότι είναι και αληθινές» (Bennet, 1997).

Επιδράσεις της χρήσης υπολογιστών στην αισθητική του Μέσου

Πώς όμως το ανθρώπινο δυναμικό του ραδιοφώνου αντιμετωπίζει την εισβολή του ηλεκτρονικού υπολογιστή στο στούντιο; Πώς μεταβάλλεται η αισθητική των παραγωγών ραδιοφωνικών εκπομπών μπροστά στην προοπτική του διαδικτυακού ραδιοφώνου και ποιες είναι οι διαφαινόμενες κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις της συνάρθρωσης των παλαιών με τα νέα Μέσα;

Ο ρόλος και η αισθητική των παραγωγών ραδιοφωνικών εκπομπών φαίνεται πως μεταβάλλεται με την έλευση του ηλεκτρονικού υπολογιστή στο ραδιοφωνικό στούντιο. Οι παραγωγοί μουσικών εκπομπών τόσο στο συμβατικό όσο και στο διαδικτυακό ραδιόφωνο εκτός από το γεγονός ότι φαίνεται να αποκτούν «εικονική» μορφή διαμορφώνουν και μια διαφορετική αισθητική.

Οι παραγωγοί των περισσότερων ραδιοφωνικών σταθμών δεν χρειάζεται να επιλέγουν από πριν τη μουσική που θα μεταδώσουν στην εκπομπή τους. Η playlist μιας μουσικής εκπομπής προεπιλέγεται από τον ηλεκτρονικό υπολογιστή, ο οποίος επιμελείται ακόμη και το χρόνο μετάδοσης ενός τραγουδιού, φροντίζοντας έτσι την ελεγχόμενη μετάδοσή του σε προκαθορισμένο χρονικό πλαίσιο. Τα τραγούδια που εγγράφονται στον σκληρό δίσκο ενός υπολογιστή έχουν επίσης προεπιλεγεί, ούτως ώστε να αναδεικνύουν το μουσικό προφίλ του σταθμού. Ο παραγωγός μπορεί απλώς να χρησιμοποιήσει το «ποντίκι» για να ξεκινήσει την εκπομπή του. Μπορεί επίσης να μην παραβρίσκει στο στούντιο την ώρα της εκπομπής, αλλά να ηχογραφεί ατάκες που μειξάζονται με ιδιαίτερη ευκολία στο ψηφιακό στούντιο, όπως ήδη αναφέραμε. Τελετουργικές διαδικασίες προεπιλογής των δίσκων, επιδεξιότητας στο «τακάρισμα» του επόμενου τραγουδιού, έμπνευσης ως προς το συνολικό μουσικό άκουσμα μιας ραδιοφωνικής μετάδοσης φαίνε-

του περιοδικού *Μελωδία* (1999-2000) με τίτλο «Ο Μελωδία FM 100 στο "Μελωδία"». Στη συγκεκριμένη στήλη δημοσιεύονται οκτώ φωτογραφίες ραδιοφωνικών παραγωγών του Μελωδία FM 100, συνοδευόμενες από οκτώ αντίστοιχα δημοσιεύματα των εν λόγω παραγωγών. Ένας από τους οκτώ παραγωγούς δημοσιεύει τη φωτογραφία του καλύπτοντας ωστόσο το πρόσωπό με τα χέρια του.

11. Σχετικά με την αλληλοδιαπλοκή εκφωνητή και ακροατή και τον οικονομικό αντίκτυπο της σχέσης μεταξύ πομπού και δέκτη, βλ. ΓΑΖΗ (2001).

ται να περνούν στο παρελθόν. Το χαρακτηριστικό της ψηφιακής σκιάς στο συμβατικό ραδιόφωνο που λειτουργεί έτσι και στο διαδικτυακό είναι το «κομμάτιασμα», ο διαχωρισμός μιας εκπομπής σε μέρη (Dunaway, 2000). Ο παραγωγός δεν έχει ολική αίσθηση της δημιουργίας του και κατά συνέπεια δεν δημιουργεί, αλλά μάλλον εκτελεί.

Όπως αφηγείται χαρακτηριστικά η Μ., παραγωγός μουσικών εκπομπών σε αθηναϊκό ραδιοφωνικό σταθμό:

Μ.: «Το ραδιόφωνο σήμερα δεν ξέρω αν είναι καλό ή κακό. Δεν ξέρω αν ακολουθεί τους ρυθμούς της ζωής. Είναι κάτι... ξενικό ρε παιδί μου. Κάτι άλλο. Κάτι που μας παίρνει και μας ταΐζει. Πολύ ηλεκτρονικό. Αυτός ο ήχος σε κάποιους ταιριάζει, σε μένα δεν ταιριάζει καθόλου. Δεν ξέρω...»

Ερ.: Μιλάς για τα μουσικά ραδιόφωνα και μιλάς για τον ήχο... Δηλαδή, ο ήχος ήταν κάτι που σε συνόδευσε τα χρόνια που έκανες ραδιόφωνο;

Μ.: Όχι, όχι, όχι μόνον ο ήχος. Όταν όλο αυτό το κράμα ήταν αυτό το δέσιμο, ήταν ο ήχος, ήταν ο στίχος, ήταν η φωνή, η ερμηνεία. Ήταν όλα. Ήταν συναισθήματα (...). Τώρα υπάρχει μια μεγάλη αντίφαση. Δηλαδή, είναι φοβερό αυτό το πράγμα. Δεν ξέρω. Κάποτε ο κόσμος ξύπναγε με ραδιόφωνο. Ξύπναγε. Τώρα οι ρυθμοί έχουν αλλάξει. Τρέχουν... ο ρυθμός το πρωί είναι τόσο ηλεκτρονικός όσο είναι και ο δρόμος... Άλλαξαν τα πράγματα στο ραδιόφωνο απ' όταν βγήκε το CD. Και μετά αυτοί οι υπολογιστές. Από τότε άρχισαν. Άλλαξαν πολύ.

Ερ.: Γιατί;

Μ.: Γιατί θεωρώ ότι το βινύλιο έχει πιο γλυκό ήχο. Γενικά και η φωνή μας ήταν πιο γλυκιά. Βέβαια, όλη αυτή η διαδικασία δεν είναι να πατήσεις το ποντίκι... πρέπει να το βρεις, να το τακάρεις, να το ακούσεις, να σου φύγει η βελόνα, να κολλήσει... να κολλήσει στο συγκεκριμένο τραγούδι, στη συγκεκριμένη στροφή... είναι το θέμα ιεροτελεστία. Ο χρόνος που σου έδινε το βινύλιο ήταν περισυλλογή. Όταν έπιανες το βινύλιο και ήθελες να δεις αν θα έπαιζε αυτό, το τσέκαρες, το κοίταζες, ήξερες ότι ο δίσκος εδώ πέρα έχει λερωθεί, άρα... πρέπει να το προσέξω λίγο... Ξέρεις, ασχολείσαι. Ασχολείσαι παραπάνω, άρα μένεις εκεί που είσαι. Δεν αποσπάζεις την προσοχή σου. Είμαι υπέρ της τεχνολογίας. Είμαι άνθρωπος της τεχνολογίας, μου αρέσουν όλα αυτά τα κουμπάκια, έτσι; Ναι, είμαι άνθρωπος της τεχνολογίας, αλλά προτιμώ το ραδιόφωνο να μην είναι τόσο πολύ εξελιγμένο, όχι στα μέτρα της κονσόλας. Βεβαίως και να ακούει και ο τελευταίος άνθρωπος πάνω σε αυτή τη Γη ένα καλό ραδιόφωνο. Βεβαίως. Βεβαίως. Ε... δεν ξέρω... πρέπει να είναι (αμήχανα γέλια)... δεν ξέρω... δεν ξέρω».

Διαγράφεται μια διάσταση ανάμεσα στην τεχνολογική υποδομή ενός ραδιοφωνικού στούντιο και στα περιθώρια δημιουργικότητας των εκφωνητών και του προσωπικού γενικότερα. Η χρήση του υπολογιστή εν τέλει φαίνεται να υπόσχεται να αντικαταστήσει τον ίδιο τον εκφωνητή. Δαπανώνται υπέρογκα ποσά για τον εξοπλισμό ενός ραδιοφωνικού στούντιο, ενώ αντίθετα φαίνεται να μειώνεται σταθερά το ανθρώπινο δυναμικό. Φτάνουμε σε φαινόμενα ραδιοφωνικών σταθμών

τύπου «Λάμψη», ραδιοφωνικών σταθμών, δηλαδή, που εξοπλήστηκαν με ηλεκτρονικούς υπολογιστές και εκπέμπουν μόνο μέσω κομπιούτερ κατακτώντας υψηλές ακροαματικότητες και που κατά συνέπεια μας οδήγησαν σε σλόγκαν του τύπου «λίγα λόγια, πολλή μουσική».

Άραγε ποιες είναι οι αξίες που καθοδηγούν την τεχνολογική παραγωγή; Μήπως τελικά ακούμε αυτό που η κοινωνία μας μας μαθαίνει να ακούμε;¹²

Το τρίτο και τελευταίο σημείο στο οποίο θα αναφερθούμε είναι η εξάλειψη της φθαρτότητας του ήχου. Η φθαρτότητα του ραδιοφωνικού ήχου προκαλεί εξίσου αμφιθυμικά συναισθήματα στον παραγωγό ραδιοφωνικών εκπομπών. Συμβαίνει και εδώ ό,τι ακριβώς συμβαίνει με την εικόνα. Ο ραδιοφωνικός ήχος δεν διαρκεί στο χρόνο, και κατά συνέπεια εντοπίζουμε και σε αυτό το σημείο την ελλειπτικότητα της μέχρι τώρα ραδιοφωνικής μορφής του.

Όπως αφηγείται ένας παραγωγός μουσικών εκπομπών:

Ο.: «Δηλαδή είναι φορές που έχω τελειώσει κάτι που έχω πει. Και έχω πει, αυτό γιατί το είπα ας πούμε τώρα; Έχω νιώσει άθλια... άθλια. Αλλά λέω εντάξει... εντυχώς αέρας είναι, θα περάσει. Ξέρεις τι γίνεται; Όταν λες κάτι πάρα πολύ κακό, λες αέρας είναι, πέρασε, το ξέχασαν. Όταν λες κάτι καλό, που εσύ θεωρείς καλό, λες τι κρίμα να είναι αέρας, να περάσει».

Τα θέλητρα του ήχου και της εικόνας

Εως σήμερα σχεδόν στα περισσότερα ραδιόφωνα οι εκπομπές ήταν ζωντανές. Ζωντανή εκπομπή στη γλώσσα του ραδιοφώνου, εκτός των άλλων, σημαίνει ότι δεν υπάρχει δυνατότητα επανάληψης του ήχου που μεταδίδεται, εκτός και αν η εκπομπή είναι ηχογραφημένη ή κάποιος ηχογραφεί την εκπομπή που ακούει από το σπίτι του. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο λόγος που εκφωνείται να χαρακτηρίζεται από αμεσότητα και από κακώς εννοούμενη προφορικότητα, με τσιτάτα που σκοπό έχουν όχι να μεταφέρουν απαραίτητα κάποιο πληροφοριακό υλικό, όσο να προκαλέσουν το ενδιαφέρον του ακροατή. Αυτή ακριβώς η αμεσότητα του προφορικού λόγου είναι που θέτει και τα όρια του εκπεμπόμενου μηνύματος.

Στο διαδικτυακό ραδιόφωνο υπάρχει η δυνατότητα δημιουργίας τεράστιων βιβλιοθηκών. Υπάρχει η δυνατότητα δημιουργίας βάσεων δεδομένων. Ερχόμαστε αντιμέτωποι με τη μονιμότητα της επανάληψης ως προοπτική.

Αυτό αλλάζει την εκφορά του λόγου, καθώς επίσης και το περιεχόμενο του μηνύματος. Οι εκπομπές γίνονται για να μείνουν, όπως χαρακτηριστικά λέγεται

12. Θυμίζουμε τα αποτελέσματα της έρευνας του γλωσσολόγου W. LABOV (1966), σύμφωνα με τα οποία όταν ο ερευνητής έπαιξε από το τηλέφωνο μια μικρή διάρκειας φωνητική ηχογράφηση στους Νεοϋρκέζους, αυτοί μπορούσαν να μαντέψουν την ηλικία, την εκπαίδευση, ακόμα και το βάρος αυτού που μιλούσε.

στον «αέρα». Καταργείται έτσι η αίσθηση της ματαιότητας που ίσως εκφράζονται οι παραγωγοί του συμβατικού ραδιοφώνου λέγοντας χαρακτηριστικά:

Ο.: «Δηλαδή, ό,τι έχεις κάνει έως τώρα έχει φύγει, είναι αέρας. Εγώ δεν έχω γράψει καμία εκπομπή μου στον αέρα... μόνο συνεντεύξεις. Δεν έχω ούτε μία εκπομπή μου γραμμένη από τον "Μελωδία", μόνο από τον "902". Για καθαρά λόγους αρχείου, γράφω μόνο τις συνεντεύξεις μου. Δηλαδή δεν έχω αποδείξεις ότι έκανα ραδιόφωνο».

Ειδικά στην Ελλάδα το κρατικό ραδιόφωνο δεν υπήρξε ποτέ ανταγωνιστικό, αποτυγχάνοντας έτσι στην ανάδειξη ενός πρότυπου ραδιοφωνικού μοντέλου, για την ιδιωτική ραδιοφωνία. Κατά συνέπεια δεν μεταδόθηκαν ραδιοφωνικές παραγωγές που θα απευθύνονταν στο σύνολο της κοινωνίας προσφέροντας μια ποικιλία ποιοτικών προγραμμάτων, γι' αυτό το διαδικτυακό ραδιόφωνο αποτελεί σίγουρα μια πρόκληση για ένα δημοκρατικό ραδιοδικτυακό μέσο.

Το διαδικτυακό ραδιόφωνο είναι ένα παγκόσμιο Μέσο, με παγκόσμια εμβέλεια και σίγουρα δεν αγνοούμε την προσφορά του στη δημιουργία μιας παγκόσμιας κοινότητας. Μπορεί κανείς, για παράδειγμα, να ακούσει από το δέκτη του μεταδόσεις από το ραδιοφωνικό σταθμό των φοιτητών του MIT ή ήχους και μουσικές από κάποιο ραδιόφωνο που εδρεύει στην Πορτογαλία. Στην εμβέλεια του διαδικτυακού ραδιοφώνου αναγνωρίζουμε εθνικά ακροατήρια και ανάπτυξη κοινοτήτων που υπερβαίνουν τα όρια του κράτους. Παρά την επιφυλακτικότητα και το σκεπτικισμό που οφείλουμε να διατηρούμε μπροστά στα αναδυόμενα νέα Μέσα, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε περιπτώσεις όπως ο ραδιοφωνικός σταθμός του Βελιγραδίου B-92, που αρχικά λειτούργησε ως ένα μη διαδικτυακό ραδιόφωνο και αποτέλεσε μια αξιόπιστη πηγή ενημέρωσης στο βαλκανικό χώρο. Αυτόν το ραδιοφωνικό σταθμό έκλεισε η κυβέρνηση του Μιλόσεβιτς. Ωστόσο, το Ράδιο B-92 εξήυρε νέους τρόπους λειτουργίας εκπέμποντας από το διαδίκτυο. Μετά την απαγόρευση των ραδιοφωνικών μεταδόσεων από τα FM, η ακροαματικότητα ή αλλιώς η κίνηση του ραδιοδικτυακού σταθμού όχι μόνο δεν μειώθηκε, αλλά αυξήθηκε. Χρησιμοποιήθηκαν ανώνυμες ηλεκτρονικές λίστες που εξασφάλισαν την προστασία της ταυτότητας αυτών που ήθελαν να εκφράσουν τις απόψεις τους για τον πόλεμο και οι λίστες μηνυμάτων της ιστοσελίδας έσφυζαν από εκατομμύρια μηνύματα.¹³

Πολλοί χαρακτήρισαν την κατάσταση στη Σερβία σαν μια επανάσταση του διαδικτύου, καθώς παρείχε μια πλατφόρμα για διαμαρτυρία των πολιτών και ανέδειξε τη δυνατότητα διερεύνησης νέων χρήσεων της τεχνολογίας.

Παρά όμως τη ρομαντική εικόνα του διαδικτύου ως αυτοδιαχειριζόμενου μηχανισμού και παρά την αντίληψη ότι το διαδίκτυο θα λειτουργήσει ως ο μεγάλος εξομοιωτής (great equaliser), φαίνεται πως επιμένουμε να αγνοούμε «ότι μετά από μια περίοδο γενικής ευφορίας και πειραματισμών, οι οικονομικές δομές του

13. Support Group of B92, και Help B92.

πραγματικού κόσμου δείχνουν να αποκαθίστανται και στον εικονικό» (Κλώντζας, 2001).

Ελλείψει εκπεμπόμενης εικόνας, οι εκφωνητές του ραδιοφώνου εξασκούσαν στη μετάδοση εικονο-λέξεων, εικονο-μουσικών, εικονο-οσμών, εικονο-ήχων γενικότερα. «Όταν ακούς ραδιόφωνο γίνεσαι κομμάτι του διαρκούς πολέμου μεταξύ της ιδέας και της εικόνας, μεταξύ του χρόνου και της αιωνιότητας, μεταξύ του ανθρώπινου και του Θείου» (Hesse, 1927).

Αντί επιλόγου

Ακολουθώντας το παράδειγμα των εκφωνητών αντικαταστήσαμε τον επίλογο του γραπτού τούτου κειμένου με μια εικόνα από την πλατεία Συντάγματος ή την πλατεία Ομονοίας ή την πλατεία Κουμουνδούρου, ή μια εικόνα κάποιου λιγότερο φωτισμένου δρόμου της πόλης. Ήχοι με παράσιτα, μάλλον κάτι σαν φασαρία, οδηγούν το βλέμμα εκεί που πρώτα φτάνει η ακοή. Στη γωνιά της πλατείας ή του πεζοδρομίου η άκρη του ματιού περνά φευγαλέα πάνω από μια παρέα αστέγων, απ' αυτές που στον δυτικό πολιτισμό εντάσσουμε στις ομάδες των κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων. Οι ήχοι που προσελκύουν την προσοχή των περαστικών προέρχονται από τις εκπομπές ενός πράσινου φορητού τρανζίστορ που συντροφεύει την παρέα των κοινωνικά αποκλεισμένων.

Άραγε ο Νίκολας Νεγροπόντης (Νεγροπόντης, 1995) που μας προϊδέασε για την επερχόμενη εποχή, κατά την οποία θα επικοινωνούμε μέσα από τα μανικετόκουμπα μας, αναρωτήθηκε ποτέ για την περίπτωση των ανθρώπων αυτού του πλανήτη που αδυνατούν να αποκτήσουν πουκάμισο;

Και όσο θα υπάρχουν αυτοί οι άνθρωποι ίσως τα μανικετόκουμπα να χρησιμοποιούνται μόνο από τους φετιχιστές και οι διαλέξεις για τους ψηφιακούς ήχους και τις «ραδιοδικτυακές» εκπομπές να αφορούν μια ομάδα θεωρητικών του είδους, ίσως ακόμη και μια νέα κοινωνική ομάδα, τους επονομαζόμενους «πρώιμους αποδέκτες» (early adopters), τους «φανατικούς» δηλαδή της νέας τεχνολογίας με υψηλό εισόδημα (Κλώντζας, 2001).

Γιατί μπορεί η τεχνολογία να αποτελείται από συστατικά ανάλογα με αυτά της τροφής και κατά συνέπεια να είναι απαραίτητη στον άνθρωπο, σύμφωνα με τον καθηγητή Neil Postman (Postman: 2001), το βέβαιον όμως είναι ότι δεν τρώμε όλοι στο ίδιο τραπέζι.

Βιβλιογραφία

- BENNET J. (1997), *It's Clinton, But He's Not Moonlighting*, New York, 10 July.
 ΓΑΖΗ Α. (2001), «Αλληλοδιαπλοκή εκφωνητή και ακροατή στον ραδιοφωνικό οικονομικό

- οργανισμό: Περίπτωση Geronimo Groony», στο: ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΗΣ Χ. – ΚΛΩΝΤΖΑΣ Μ. (επιμ.), *Το φράγμα του ήχου. Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης.
- Flash.gr, Τεχνολογία <<http://technology.flash.gr/magazine/multimedia> (επίσκεψη: 29/9/2000).
- DUNAWAY K. D. (2000), «Digital radio production», στο: *New Media & Society*, τόμ. 2, τεύχ. 1.
- HABERMAS J. (1989), *The Structure Transformation of the Public Sphere*, Cambridge MA, MIT Press.
- Help B92 <http://helpb922.xs4aii.nl> (επίσκεψη: 19/5/2001).
- HESSE H. (1927), *Ο Λύκος της στέπας*, ελλ. έκδοση, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης.
- ΚΡΙΣΕΛ Α. (1991), *Η γλώσσα του ραδιοφώνου*, Αθήνα, εκδ. Επικοινωνία και Κουλτούρα.
- ΚΛΩΝΤΖΑΣ Μ. (2001), «Νέες ραδιοφωνικές τεχνολογίες: Αναγέννηση και αναπαραγωγή», στο: ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΗΣ Χ. – ΚΛΩΝΤΖΑΣ Μ. (επιμ.), *Το φράγμα του ήχου. Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης.
- LABOV William (1966), *The Social Stratification of English in New York City*. Washington.
- LEVIS M. P. – BOOTH J. (1989), *The Invisible Medium. Public, Commercial and Community Radio*, London, The Macmillan Press Ltd.
- ΜΑΝΙΑΤΗΣ Γ. (2000), *Το προσώπιο και το πρόσωπο*, Αθήνα, εκδ. Στάχυ.
- Mc LUHAN M. (1964), *Understanding Media: The Extensions of Man*, McGrawHill, N.Y.
- Μελωδία* (1999-2000), τεύχ. 1-6, Ιανουάριος - Μάιος.
- MORIN E. (1962), *L' esprit du temps*, Paris, Grasset.
- ΜΠΡΕΧΤ Μ. (1967), «Το ραδιόφωνο ως μηχανισμός επικοινωνίας. Λόγος για τη λειτουργία του ραδιοφώνου», στο: ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ Κ. – ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ Τ. (επιμ.), *Το μήνυμα του Μέσου*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια.
- MCCRACKEN A. (1995), «Pipin» Hot on the Airwaves: Crooning and Culture anxiety, 1929-1933. Unpublished manuscript, IL: Free Press, στο: PETERS J. D. (1996), *The Uncanniness of Mass Communication in Interwar social Thought*, στο: *Journal of Communication*, τόμ. 46, τεύχ. 3, σσ. 108-123.
- ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ Ν. (1995), *Ψηφιακός Κόσμος*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτης.
- PAGES M. (1994), «Για μια διαλεκτική προσέγγιση στις Κλινικές Επιστήμες του Ανθρώπου», στο: Κλ. ΝΑΥΡΙΔΗΣ (επιμ.), *Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης (πρωτότυπη έκδοση 1985-86).
- POSTER M. (1994), «The Mode of Information and Postmodernity», στο: David CROWLEY and David MITCHELL (eds.), *Communication Theory Today*, Cambridge, UK: Polity Press.
- POSTMAN N. (2001), «Γεφυρώνοντας το παρόν με τον 18ο αιώνα», εναρκτήρια ομιλία στο Διεθνές Συνέδριο: Η Ψηφιακή Πρόκληση: ΜΜΕ και Δημοκρατία, 10.5.01.
- ΣΕΝΕΤ Ρ. (1999), *Η τυραννία της οικειότητας*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη.
- SPINNELLI M. (1996), Radio Lessons for the Internet, *Postmodern Culture*, τόμ. 6, αρ. 2, January, στο: ΚΛΩΝΤΖΑΣ Μ. (2001), *Νέες ραδιοφωνικές τεχνολογίες: Αναγέννηση και αναπαραγωγή* στο: ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΗΣ Μ. – ΚΛΩΝΤΖΑΣ Χ. (επιμ.), *Το φράγμα του ήχου. Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης.
- Support Group of B92 (1999), Help B92 and the independent media in Yugoslavia. <<http://www.rnw.nl/realradio/community/html/b92help260399.html>.
- WINNER L. (1999), «How Technomania is Overtaking the Millennium», στο: *Techne* 1, March: 5.
- WILBY P. – CONRAY A. (1994), *The Radio Handbook*, London: Routledge.

6.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ
ΣΕ ΨΗΦΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ:
ΟΡΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΚΙΑΣΕΙΣ